

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Erfgoed als middel

Over de betekenis van erfgoed voor sociaal-maatschappelijke domeinen en de implicaties daarvan voor de erfgoedwereld

Een essay van Frans Soeterbroek, de Ruimtemaker

Inhoud

Inleiding	3
1. Erfgoed, positieve gezondheid en kwaliteit van leven	5
2. Wijk, buurt en straat als ecosysteem voor erfgoed	9
3. De onmisbare rol van burgerinitiatief en erfgoedmakers	13
4. Monumentale gebouwen voor kwetsbare mensen	16
5. Erfgoed als zachte kracht in een versplinterende samenleving	19
6. De uitdagingen voor de erfgoedsector	22
Bijlage 1 De mensen die een bijdrage leverden voor dit essay	25

Inleiding

Door te onderzoeken hoe erfgoed een rol speelt in verschillende domeinen van het maatschappelijk leven komen we meer te weten over de betekenis van erfgoed voor de samenleving en over hoe die betekenis in de tijd verandert. Waarbij behoud van erfgoed niet het enige doel is, maar erfgoed ook een middel is om andere doelen te bereiken, met als gevolg dat in die werelden de betekenis van erfgoed ook weer verandert. Dat is bijvoorbeeld al goed zichtbaar in de wereld van ruimtelijke ordening. Oude gebouwen en landschappen geven een dorp, stad of streek een eigen, uniek karakter en bewoners ontlenen er hun identiteit aan. Bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen zoals waterberging en stedelijke vernieuwing, wordt daar rekening mee gehouden. Het cultuurhistorisch DNA van de plek geeft richting aan het nieuwe ontwerp. Een win-win situatie die leidt tot behoud van erfgoed en zorgt voor kwaliteit in de leefomgeving.

In dit essay onderzoeken we of dergelijke win-win situaties ook kunnen ontstaan tussen erfgoed en sociaal-maatschappelijke domeinen zoals gezondheid, welzijn, scholing, werk, veiligheid, buurtgericht werken, burgerinitiatief, de verbonden samenleving en democratie. Dit essay verkent welke aanknopingspunten er zijn om erfgoed binnen deze domeinen als middel in te zetten voor sociaal-maatschappelijke doelen. Met het oog hierop is aan twaalf mensen gevraagd hun visie en ervaringen te delen en is een bescheiden bronnenstudie uitgevoerd. Ik wil de geïnterviewden (namen zijn opgenomen in de bijlage) danken voor hun inspirerende verhalen omdat ze de basis vormen waarop dit essay steunt.

“De erfgoedwereld moet zijn maatschappelijke basis heruitvinden”

Uit de benadering ‘erfgoed als middel’ spreekt een pragmatische kijk op de inzet van erfgoed voor sociaal-maatschappelijke doelen. Aan de ene kant lijkt die benadering te kloppen. Voor de erfgoedwereld liggen er zeker kansen op nieuwe ingangen en coalities, ook al is behoud van het erfgoed niet het (belangrijkste) doel in deze domeinen. Erfgoed is relevant in het kader van de groeiende aandacht voor cultuurparticipatie en kwaliteit van leven in de zorg, en voor een bredere beweging terug naar de buurt en de directe leefwereld. Buiten de institutionele erfgoedwereld zijn er al veel mensen die zich opwerpen als erfgoedmaker en erfgoedbewaker. Zij zijn hierin een onmisbare partner voor de gangbare erfgoed-instituten. Monumentaal erfgoed blijkt belangrijk bij activeringsprogramma’s voor jongeren en andere kwetsbare groepen. En de erfgoedwereld staat midden in de gevoelige discussies over wat ons bijeen houdt in een versplinterende samenleving. Maar tegelijkertijd wringt die pragmatische kijk. De interviews gingen namelijk ook over dieperliggende maatschappelijke thema’s die de vraag wat middel en wat doel is behoorlijk op zijn kop zetten. De boodschap die in vele gedaanten terug kwam: samenwerking met de sociaal-maatschappelijke domeinen gaat

Over de auteur

Frans Soeterbroek is socioloog, adviseert als [de Ruimtemaker](#) over het democratisch gehalte van ruimtelijke ontwikkeling en maakt zich daarbij in het bijzonder sterk voor de erkenning van burgerinitiatief.

niet zozeer over de nuttige inzet van erfgoed voor andere doelen, maar over het proces waarin de geïnstitutionaliseerde erfgoedwereld zijn maatschappelijke basis heruitvindt. Daarover gaat dit essay in essentie.

Zien we hier de zaadjes van een nieuwe ontwikkeling waarbij erfgoed veel meer midden in de maatschappij komt te staan? En zo ja, welke mogelijke allianties tussen de erfgoedwereld en die andere werelden zijn er aan het ontstaan en kunnen we die (uit)bouwen? Deze vraag is extra urgent tegen de achtergrond van het [Verdrag van Faro](#) (Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Raad van Europa, 2005), dat de vraag stelt voor wie we ons erfgoed behouden. Het benadrukt de maatschappelijke en verbindende waarde van erfgoed en het belang van deelname door de samenleving in de erfgoedwereld. In het essay draaien we dat laatste uitgangspunt ook om: de deelname van de erfgoedwereld in de wereld van de burger voor wie we het allemaal doen.

“Laat erfgoed participeren in de samenleving”

Het essay pretendeert niet een volledig beeld te schetsen van de raakvlakken en kansen tussen de werelden van het erfgoed en sociaal-maatschappelijke thema’s, maar poogt wel de belangrijkste kansen aan het licht te brengen en enige diepgang te brengen in het gesprek hierover.

In vijf hoofdstukken worden de volgende thema’s behandeld: erfgoed en gezondheid, erfgoed en de dagelijkse leefwereld, erfgoed en burgerinitiatief, erfgoed en het werk met kwetsbare groepen en erfgoed en maatschappelijke veerkracht. De inzichten, dilemma’s en adviezen die in de interviews naar voren kwamen, hadden de ene keer betrekking op de alledaagse praktijk zoals cultuurprogrammering in de ouderenzorg en de andere keer op fundamentele maatschappelijke vragen zoals de

toekomst van de rechtsstaat. Dat betekent dat niet ieder onderwerp keurig dezelfde mate van abstractie of concreetheid kent. Ieder hoofdstuk begint wel met een meer beschouwend deel over trends, zoomt dan in op een specifiek onderwerp en praktische voorbeelden om af te sluiten met lessen voor de erfgoedwereld. In het slothoofdstuk vatten we die lijnen samen

en beantwoorden we de vraag of, en onder welke condities de erfgoedwereld in staat is daarop in te spelen.

Veel leesplezier,
Frans Soeterbroek.

1. Erfgoed, positieve gezondheid en kwaliteit van leven

Wie anno 2020 op zoek gaat naar de betekenis van erfgoed voor de wereld van de zorg moet eerst stilstaan bij de vraag wat de belangrijkste ontwikkelingen in de zorg zelf zijn. Al snel kom je dan het begrip ‘positieve gezondheid’ tegen, gemunt door de arts Machteld Huber. In die benadering staat het werken aan een gezond leven en kwaliteit van leven in al zijn facetten centraal. Het gaat over sociale relaties, zelfontplooiing en cultuur als belangrijke voorwaarden voor een gezond en gelukkig leven. Cultuur (en dus ook erfgoed) kan bijdragen aan de kwaliteit van leven en mensen een weg bieden die hen minder afhankelijk maakt van zorg en medische circuits.

“Gezondheid gaat ook over sociale relaties, zelfontplooiing en cultuur”

Dat betekent dat die positieve gezondheid niet alleen een interessant concept is voor de zorg maar breder voor hoe we kijken naar het leven in stad, land en dorp. Het gaat ook om een nieuwe visie op de verbinding tussen gezondheid, ruimtelijke ontwikkeling en gemeenschapsvorming met fenomenen als ‘healty urban living’ waar steden als Utrecht en Groningen zich op profileren en ‘[age-friendly cities](#)’ waar de WHO een programma voor gestart is. Het huidige beleid en onderzoek naar de gezonde stad richt zich sterk op de vraag hoe beweegvriendelijk de stad is. In het kader van het project ‘De Gezonde Stad’ is Cor Wagenaar van het kenniscentrum Architectuur, Stedenbouw en Gezondheid van de Universiteit van Groningen bijvoorbeeld betrokken bij de herontwikkeling van de Groningse wijk Paddepoel. Daar onderzoekt men hoe het winkelcentrum ook voor voetgangers beter bereikbaar kan worden. Er worden met behulp van een VR-bril simulaties gedaan naar het effect van aanpassingen in de gebouwde omgeving op de mobiliteit van ouderen. Een betere toegankelijkheid leidt tot meer mobiliteit en dus een betere gezondheid.

Tineke Abma, directeur van Leyden Academy on Vitality and Ageing en hoogleraar Participatie & Diversiteit in Amsterdam UMC adviseert om eens te kijken naar hoe een stad als [Manchester](#) die leeftijds-vriendelijke aanpak vormgeeft in nauwe samenspraak met de inwoners van de stad. Een programma met een lange adem (loopt onder verschillende noemers al sinds 1995), intensieve samenwerkingsverbanden tussen instituties, een werkplan waarin onder meer bevordering van cultuurparticipatie is geregeld en een charter waarin rollen en rechten van ouderen in de stad zijn verankerd. Deze stad maakt toevallig ook veel werk van de relatie tussen erfgoed en gezond leven in de stad, getuige ook het onderzoek [Creating Healthier Societies Through Heritage](#) van o.a. de Manchester Metropolitan University naar de invloed van deelname aan erfgoed op het welzijn en de geestelijke gezondheid van mensen.

Erfgoed in de gezonde stad

Gezond stedelijk leven lijkt ook een concept dat helpt tegen de verkokering. Ruimtelijke ordening, de rol van sporten, fietsen en wandelen, voeding, ontmoeting en sociaal leven, schuldhulpverlening, maatschappelijk werk, toeleiding naar werk, sociaal-medisch handelen en cultuur komen hier samen.

Er ligt een interessante relatie met erfgoed in de gebouwde omgeving en erfgoed als verbinder van lokale gemeenschappen. Uit onderzoek van de WHO blijkt dat in contact staan met het verleden bijdraagt aan een gezonder leven. Wagenaar vertaalt dit naar de lessen die we in de stedenbouw al van Jane Jacobs hebben geleerd: “Een stad die de sporen draagt van verschillende bouwperiodes, een ‘leuk rommeltje’ is en waar we een mix van functies zien, is een gezonde stad.” Hij vergelijkt de stad met een mens met een (gelaagde) identiteit. Jet Bussemaker, hoogleraar wetenschap, beleid en maatschappelijke impact in Leiden ziet iets vergelijkbaars wanneer ze waarschuwt tegen het conserverend omgaan met onze gebouwde omgeving. Het ideaal is in haar ogen dat je daarin steeds blijft vernieuwen, maar de sporen van het gebruik in het verleden blijft zien, waardoor er iets ‘gelaagds’ ontstaat.

“Een gezonde stad is een gelaagde stad”

De ‘gelaagde stad’ bij de Hofbogen in Rotterdam; een voormalige spoorbaan die is omgevormd tot park en ruimtes voor horeca en kleinschalige bedrijvigheid. Foto: Guido Pijper

Een bijzonder voorbeeld dat een ander aspect belicht, komt uit Gent waar erfgoedinstellingen samenwerken met gezondheids- en welzijnsinstellingen aan vermaatschappelijking van de zorg. Een centrale rol hierin speelt het museum voor psychische en geestelijke gezondheid [Dr Guislain](#). Een museum dat eerst behoorlijk naar binnen was gericht maar nu een lokale partner is in het netwerk van geestelijke gezondheidszorg en actief samenwerkt met de buurt. Het museum fungeert als thuishonk voor veel

activiteiten over geestelijke gezondheidszorg en erfgoed die in en met het museum worden georganiseerd.

Voor dit soort transformaties moeten musea gestimuleerd en gedwongen worden om outreachend te werken. Volgens Bart de Nil van de Vlaamse erfgoedorganisatie FARO zit hier ook voor Nederland een interessante win-win met de erfgoedwereld; de erfgoedwereld leert zo beter welke maatschappelijke zaken er echt toe doen en daar de waarde van erfgoed beter op af te stemmen. En de wereld van zorg en welzijn kan zo het aanbod verbreden. Hij geeft ook aan dat de plek waar je activiteiten organiseert er erg toe doet. Hij was betrokken bij een project waarbij psychiatrische patiënten een sessie in het museum hadden, waarna ze er in de instelling waar ze verbleven verder mee aan de slag zouden gaan. Maar ze wilden er alleen verder aan werken in het museum zelf, want dat gaf hen een veel vrijer gevoel. Abma brengt naar voren dat in Nederland vanuit het Museum van de Geest (voormalig Dolhuys) en het Outsider Art Museum in de Hermitage aan een vergelijkbare ontwikkeling wordt gewerkt. Kunst wordt gezien als een voertuig voor participatie en sociale inclusie.

“Erfgoedparticipatie als alternatief voor een ‘pilletje op recept’”

In opkomst is het concept van ‘[welzijn op recept](#)’ waarbij het welzijnswerk en in toenemende mate ook de culturele sector samenwerken met onder meer artsen en zorgverzekeraars. Hierbij verwijst de arts als alternatief voor een ‘pilletje op recept’ door naar welzijnscoaches met een niet-medische insteek van gezondheid. In Gent is een pilot gedaan via samenwerking tussen Museum Dr. Guislain en het wijkgezondheidscentrum. Op YouTube staat [een filmpje over dit project](#). Als het gaat om de voorlopers in ‘social prescribing’ en erfgoed verwijst De Nil naar [Kulturvitaminer in Denemarken](#) en de aanpak van [erfgoedinstellingen in het Verenigd Koninkrijk](#). Ook in Canada ziet hij interessante voorbeelden van musea op voorschrift.

Het Nederlandse [Landelijk Kennisnetwerk Welzijn op Recept](#) heeft die relatie met erfgoed op het oog nog niet. Het concept is wel naar de cultuursector vertaald via het initiatief ‘[Kunst op Recept](#)’ waar ook weer zorgverzekeraars op zijn aangesloten. Een pilot loopt in de gemeente Nieuwegein.

Cultuur en erfgoed in de zorginstellingen

In de langdurige zorg (vooral ouderenzorg maar in toenemende mate ook in psychiatrie en zorg voor mensen met verstandelijke beperkingen) zie je deze beweging bijvoorbeeld terug in het aannemen van culturele programmeurs voor één of meerdere dagen per week binnen instellingen. Abma geeft aan dat er behoefte is aan ‘boundary workers’; dat zijn culturele programmeurs die de werelden van zorg en cultuur kunnen verbinden. Veel van dit soort initiatieven komen ook tot stand doordat individuele kunstenaars

en artistiek leiders zelf contact leggen met instellingen.

Participatiekoren, orkesten, dansers, theatermakers, beeldend kunstenaars, verhalenvertellers, clowns, en social designers gaan hier zelf de boer mee op en dat leidt tot veel nieuwe initiatieven. Als voorbeeld noemt ze het programma ‘[Embrace](#)’. Het is een innovatief muziekprogramma om de kwaliteit van leven van kwetsbare mensen zoals dak- en thuislozen te verbeteren. In een van de projecten spelen conservatorium musici improvisatiemuziek in een kring met demente ouderen en nodigen hen uit mee te spelen en zingen.

De erfgoedwereld kan leren van de ervaringen in de kunstensector. In de voorstelling [Circular dansen](#) professionele dansers met een gastdanser met cerebrale parese. Foto: [Introdans Hans Gerritsen](#)

Ook in Nederland komt de verbintenis tussen erfgoed en zorg & welzijn volgens Joost Groeneboer van het Landelijk Kenniscentrum voor Cultuur en Amateurkunst (LKCA) langzaam op gang. Er zijn vooral veel voorbeelden waarbij musea en erfgoedinstellingen door middel van object handling en storytelling bij dementerende ouderen het geheugen proberen te stimuleren. Verder lijkt de erfgoedwereld in het sociaal domein nog niet sterk aanwezig. Volgens Groeneboer komt dat deels omdat vooral

wordt gezocht naar cultuuruitingen die aanzetten tot actieve participatie, lichamelijke ervaring en bijzondere ontmoeting. Hij noemt als voorbeeld mooie ontwikkelingen als inclusiedans en inclusietheater waar mensen met en zonder beperking gelijkwaardig samen dansen en spelen.

Abma constateert iets vergelijkbaars: *“Actieve cultuurparticipatie draagt veel meer bij aan gezondheid en geluk dan passieve.”* De danswereld heeft al een breed programma voor verschillende doelgroepen zoals mensen met Parkinson, Reuma en MS, en fysiek beperkten. Bussemaker noemt ook de danswereld als voorbeeld voor de erfgoedwereld: *“Aan hun aanpak kun je zien dat het niet gaat om je eigen programma afdraaien maar samen met de zorgwereld iets nieuws ontwikkelen. De danswereld heeft ook geleerd dat ze getrapt moet werken. Veel aandacht besteden aan het geven van positieve energie aan het verplegend personeel zodat die de leerervaringen weer zelf gaan inzetten.”*

Abma ziet op basis van onderzoek dat zorgmedewerkers inspiratie opdoen als zij kunstenaars aan het werk zien. Ze geeft als voorbeeld zorgmedewerkers die vaker zingend de kamer van oudere mensen binnenkomen omdat ze dankzij het muziekprogramma [Embrace](#) merkten dat ze daarmee een andere energie aanboren en bijdragen aan het leefplezier van ouderen.

“Erfgoed kan de kunst afkijken bij de kunsten”

De Nil benadrukt eveneens het belang van fysiek bezig zijn en hij ziet daar juist wel tastbare aanknopingspunten met de erfgoedwereld, zeker als het gaat om mensen die dit voor hun gezondheid en kwaliteit van leven het hardst nodig hebben. Een citaat uit [een van zijn blogs](#): *“Door dingen te ‘maken’ of door in een groep vaardigheden aan te leren worden contacten gelegd, ideeën en tradities gedeeld en mensen aangezet tot denken en reflecteren. Niet omdat het goed is voor het cultureel erfgoed an sich, maar omdat het een kwestie is van sociale rechtvaardigheid. Iedereen heeft recht op basisbehoeften, zoals een sociale zekerheid en een goede gezondheidszorg. Als er dus wetenschappelijk bewijs geleverd wordt dat cultureel erfgoed een belangrijke bijdrage kan leveren aan het verbeteren van het welzijn van mensen, dan zie ik het als een plicht om ons best te doen om iedereen te bereiken. Niet alleen the usual suspects.”* Dat maken kan zowel gaan over iets wat lijkt op knutselen, maar ook de inzet van deze doelgroep in het archiefwerk bij erfgoedinstellingen, het beheer van landgoederen en het bouwen aan evenementen en optochten.

Zeker als je erfgoed ruim definieert is dat maakproces dus in vele vormen te vinden. Zo werkte het participatiekoor van ouderen met dementie met ‘mantelzangers’ (mantelzorgers die meezingen en koorleden met dementie ondersteunen) aan de uitvoering van ‘Erbarme Dich’ dat aldus Abma toch zeker gerekend kan worden tot ons aller immaterieel erfgoed.

Cultuurparticipatie voor ouderen is tegen de achtergrond van het denken in positieve gezondheid aan een opmars bezig en wordt programmatisch aangepakt. Er zijn volgens Abma ook veel fondsen die daarbij helpen zoals de [stichting RCOAK](#) en het fonds [Sluiterman van Loo](#) die beide al meer dan tien jaar investeren in kunst- en cultuurprojecten voor ouderen. Samen met het LKCA en het [Fonds voor Cultuurparticipatie](#) hebben ze bijvoorbeeld het programma ‘[Lang Leve Kunst](#)’ voor ouderen opgezet. En dat wordt ook weer gestut door [wetenschappelijk onderzoek](#) naar de werking van kunst in de langdurige zorg vanuit ZonMw, het fonds voor wetenschappelijk onderzoek in de gezondheidszorg. Kortom in deze wereld is veel in beweging.

Abma geeft net als Groeneboer aan dat erfgoed al wel een zichtbare rol krijgt in het remiscientiewerk met demente ouderen. Zij geeft aan dat wetenschappers hebben ontdekt dat herinneringen ook in het lichaam zijn opgeslagen en kunnen worden geactiveerd bij mensen wier geheugen door cognitieve verstoringen minder goed werkt: *“Het onderliggende principe is affect, een emotionele reactie op een bepaalde zintuiglijke ervaring die niet in woorden is te vangen en prereflexief van aard is.”*

Het samen delen van verhalen over vroeger en het uitwisselen van dierbare ‘souvenirs’ met leeftijdsgenoten geeft positieve energie. Foto: Fotoatelier Karin den Boer

Abma verwijst naar het project van de Zeeuwse Musea en Stichting [‘Feest van Herkenning’](#) met herinneringskoffers waarmee mensen met dementie hun leven kunnen terughalen aan de hand van artefacten variërend van voorwerpen uit musea tot zand van het Zeeuwse strand. Ze noemt ook het voorbeeld waarbij kunstenaars helpen om de omgeving (huiskamer, straat, landschap) uit de jeugd na te bouwen om die herinnering te activeren, zoals het aanbrenge van foto’s in de gangen en op de deuren in verpleeghuizen. Bussemaker herinnert zich hoe bijzonder ze het vond dat Humanitas in Rotterdam de kelder had omgetoverd tot een omgeving die herinnerde aan waar de bewoners opgroeiden. Beiden zijn het er over eens dat er nog een grote uitdaging ligt om deze methodiek cultuurspecifiek in te

zetten, nu zoveel verschillende culturen in de instellingen leven. Abma kent een incidenteel voorbeeld waar voor Surinaamse ouderen op een verpleegafdeling een beeld van de stad Parimaribo was nagebouwd. Bussemaker kent een verpleeghuis in het Gooi waar iedere woongroep een eigen culturele identiteit en bijbehorende keuken kent waarbij het dus goed mogelijk is om daar direct bij aan te sluiten.

Volgens Abma zou het zowel voor de instellingen als voor de erfgoedsector grote winst zijn als nog systematischer wordt onderzocht waar men meer aan elkaar kan hebben en elkaar kan versterken. De programmamakers in de ouderenzorg en de kunstenaars en artistiek leiders die al projecten doen, zijn volgens haar de beste ingangen daarvoor.

Uitdaging 1: Erfgoed prominenter in beeld brengen als factor voor positieve gezondheid

Al met al is de beweging naar het denken in positieve gezondheid en de vele (cultuurparticipatie)projecten die daaruit voortvloeien

een dankbare ingang voor de erfgoedwereld om nieuwe verbindingen te leggen in en buiten instellingen. Aanknopingspunten zijn te vinden in reminiscentiewerk, het samen met mensen iets maken dat betekenisvol voor hen is, welzijn/cultuur op recept, programma's voor gezond leven en ouder worden in steden en de aandacht voor het positieve effect op gezondheid van de gelaagde geschiedenis van onze leefomgeving.

Erfgoed speelt nog een bescheiden rol in deze visie op gezondheid, waar vooral de kunsten actief zijn. Erfgoed kan mogelijk meeliften op lopende initiatieven. Bijvoorbeeld via de culturele programmeurs in instellingen, de initiatieven van kunstenaars, programma's zoals Lang Leve Kunst en Feest van Herkenning en de professionals die zich bezig houden met (de rol van cultuur bij) de gezonde en leeftijdsvriendelijke stad. Daarbij lijkt een getrapte aanpak waarin zich een soort lerende gemeenschap vormt met het verzorgend personeel een mooie insteek. Een basishouding van coproductie is daarbij essentieel; erfgoed alleen in de etalage zetten werkt niet.

2. Wijk, buurt en straat als ecosysteem voor erfgoed

Een belangrijke trend binnen de sociaal-maatschappelijke domeinen is de beweging terug naar de buurt en de directe leefwereld van mensen. Dat is in veel domeinen gaande. Zo ook in de gezondheidszorg. De buurtgebonden gezondheidsnetwerken zijn daar een mooi voorbeeld van. Culturele instellingen en het welzijnswerk werken daarin samen. Een voorbeeld waarbij een culturele instelling zich verbindt met de zorgzame buurt is het initiatief [‘Lang Leve Kunst en Naoberschap’](#) van De Gruitpoort in Doetinchem waarbij kunsteducatie en gemeenschapsvorming hand in hand gaan. In coronatijd hebben ze bijvoorbeeld kunst aan huis bij ouderen en (andere) eenzamen gebracht onder de noemer ‘kunst aan de keukentafel’.

Volgens Wagenaar past in die beweging naar de buurt een inzet op het behoud van oudere kleinere ziekenhuizen. Een klein ziekenhuis kan een tweede leven als buitenpoli van een kernziekenhuis krijgen. Daar zit ook een relatie met de erfgoeddiscussie, herwaardering van de oudere kleine ziekenhuizen die traditioneel al een wijkfunctie hadden. Wagenaar pleit in dit verband voor meer aandacht voor de erfgoedwaarde van ziekenhuizen. Als voorbeeld noemt hij het AMC, gebouwd in de zeventiger jaren dat erfgoedwaardig is, en het helaas gesloopte Diaconessenhuis in Groningen dat met zijn bijzondere knik in het gebouwencomplex ook van architectonische waarde was. In Nederland is dat volgens Wagenaar nauwelijks een issue, in Amerika doet [Stephen Verderber](#) onderzoek naar de erfgoedwaarden van oudere ziekenhuizen. In ons land maakt de organisatie [Docomomo](#) zich sterk voor behoud van moderne gezondheidsgebouwen zoals de Zonnestraal.

“Oudere gebouwen kunnen vorm geven aan de buurt als samenleving”

Ook in andere domeinen komt het thema ‘terug naar het buurt-niveau’ prominent terug. Hans Boutellier, hoogleraar polarisatie en veerkracht aan de Vrije Universiteit, ziet een trend naar het terugbrengen van de rechtspraak en breder de veiligheidsketen naar de buurt om zo de relatie met de bewoners te herstellen. Vroeger gold bijvoorbeeld de norm dat iedere burger de gang naar de kantonrechter binnen één dag te voet zou moeten kunnen afleggen. Een voorbeeld waar die benadering van terug naar de buurt in praktijk wordt gebracht is de [wijkrechtbank in Eindhoven](#). Deze beweging is verwant aan de regionale veiligheidshuizen van waaruit wordt gekeken hoe ze in de wijken kunnen aansluiten bij de politie en het sociale domein. De relatie die hij hier ziet met erfgoed is dat die trend naar lokale aanwezigheid mogelijk ook de vraag zal versterken naar oudere gebouwen die de democratische rechtstaat en/of de buurt representeren.

Boutellier plaatst ook religieus erfgoed in het perspectief van aandacht voor de buurt en de lokale gemeenschap. Het is niet alleen zonde als leegstaande kerken worden afgebroken omdat ze religieus erfgoed zijn, maar ze vormden eeuwenlang letterlijk en figuurlijk ‘de kern van de kernen’ oftewel een centrale functie in kleine gemeenschappen. Bekijk ze dus niet alleen architectuurhistorisch maar bezie ze ook vanuit dit bredere plaatje, is zijn boodschap.

Cultureel ontmoetingscentrum De Petrus in de voormalige Petruskerk in Vught. Vughtse ondernemers en inwoners zorgden voor behoud van dit erfgoed. Foto: Jeroen Pulles

De lokale overheid kent al een langere traditie van buurt- en wijkgericht werken en aandacht voor de lokale gemeenschappen. Dat wordt steeds weer opnieuw uitgevonden met labels als gebiedsgericht werken, integrale aanpak, vitale kernen, krachtwijken of aandachtswijken. Ook hier is het ideaal om met bewoners dicht bij hun leefwereld samen te werken, gemeenschappen te versterken en de gedeelde trots op de wijk te stimuleren. Met name

via die laatste lijn komt erfgoed in beeld. Er is het afgelopen decennium veel tijd en aandacht besteed aan het in kaart brengen en vieren van de geschiedenis van wijken in termen van materieel en immaterieel erfgoed. Veel buurtplatforms, burgerinitiatieven, sociaal ondernemers en ruimtelijke professionals hebben zich daar op geworpen vanuit het besef dat gemeenschappen steunen op de gedeelde geschiedenis en verhalen. Ik deed zelf recent *onderzoek* in de Groningse wijk Selwerd en daar stuitte ik op meerdere van die initiatieven. Zo werd er vanuit het bewonersbedrijf in de wijk via publicaties en rondwandelingen aandacht gevraagd voor de architectuur- en bouwhistorie van de wijk. En samen met de bewoners van de wijk is een cultureel programma van een week lang in de Stadschouwburg georganiseerd met als doel om de culturele diversiteit en de trots op de eigen wijk zichtbaar te maken en te vieren. Het belang van het wijk(erf)goed voor lokale gemeenschappen mag niet worden onderschat. In de publicatie [Erfgoed als Krachtvoer](#) van de RCE worden bijvoorbeeld de functies ‘voedingsbodemplaat voor nieuwe pioniers’, ‘uithangbord’, ‘ontmoetingsplaats’ en ‘totempaal’ onderscheiden. Dat laatste slaat op het fenomeen dat bijzondere gebouwen en lokaal erfgoed een grote symboolwaarde vertegenwoordigen en een bron van gedeelde trots zijn.

“Gemeenschappen steunen op hun gedeelde geschiedenis en verhalen”

Het museum van de straat en de buurt

De beweging terug naar de buurt in het lokaal bestuur, de gezondheidszorg en de juridische-/veiligheidsketen raakt het bredere thema van het herontdekken van de directe leefomgeving, lokale geschiedenis en menselijke maat door naar binnen gerichte instituties die door schaalvergroting, standaardisering en professionalisering die band kwijt zijn geraakt. De vraag is in hoeverre erfgoedinstellingen voor diezelfde uitdaging staan en hoe ze zich verbinden met de buurt waarin ze werken. De Nil pleit er voor dat erfgoedinstellingen worden gezien als ‘asset voor de buurt’. In het project ‘Verhaal om de hoek’ experimenteerde zijn organisatie FARO met buurtprojecten in Turnhout en Aalst om het ‘gemeenschappelijk welzijn’ in de buurt te verbeteren. Een citaat over dit project van de website van het Vlaamse FARO: *“Verhaal om de hoek biedt een antwoord op de vraag hoe we als erfgoedorganisaties mee een zorgzame buurt kunnen creëren. ... We zijn er immers van overtuigd dat de vermaatschappelijking van de zorg enkel kan slagen wanneer ook de buurt actief betrokken wordt. Menselijke relaties versterken en sociale cohesie bevorderen zijn twee mogelijke antwoorden op uitdagingen zoals eenzaamheid en sociale isolatie.”* De openheid naar de buurt vertaalt zich ook ruimtelijk: de binnenplaats van het museum is nu opengesteld voor de buurt. Dat vergt wel een meer gebiedsgerichte samenwerking tussen musea onderling en met de buurt. Thijs van Mierlo van het Landelijk Samenwerkingsverband Actieve Bewoners (LSA) verwijst

in dit verband naar de samenwerking tussen de musea in de spoorzone in Tilburg met het burgerinitiatief Spoorpark. Spoorpark wil een soort buitenmuseum voor de musea in de omgeving worden. Zo ontstaat een vorm van gebiedsgericht samenwerken. Het viel in meerdere interviews op dat de waarde van erfgoed steeds werd geduid in termen van de wisselwerking tussen erfgoedorganisaties en de buurt/omgeving waarin ze staan. Erfgoedverhalen gaan vaak over die wisselwerking. De vele buurtmusea die ons land inmiddels heeft, passen goed bij deze benadering. Van Mierlo noemt als inspirerende voorbeelden het buurtmuseum en buurtkamer [De Vleeschhouwerij](#) in een voormalige slagerij in de Enschedese wijk Velve Lindehof en het buurtmuseum op Fort Vreeswijk in Nieuwegein.

“Erfgoedinstellingen zijn ‘een asset’ voor de buurt”

De Vleeschhouwerij in Enschede is niet alleen een museum van, voor en door de buurt, maar ook een buurtkamer waar iedereen binnen mag lopen. Foto: Tudor & Romita Fotografie

Els Desmet van [Verhalenhuis Belvédère](#) benadrukt ook hoe essentieel die verbondenheid met de (verhalen uit de) buurt is: *“zonder Katendrecht geen Verhalenhuis.”* Die vervlechting tussen het initiatief en de omgeving heeft zich organisch ontwikkeld. Het begon ooit met het idee van het maken van een fototentoonstelling over de bewoners van Rotterdam-Zuid waarvoor ze een pand zochten dat ze tijdelijk konden gebruiken. Dat pand werd hen door een woningcorporatie ter beschikking gesteld en toen ze eenmaal doorkregen wat een bijzondere geschiedenis dit pand op Katendrecht had (o.a. onderduikadres in WO II), werden het pand zelf en de verhalen van de bewoners van Katendrecht de focus van alle aandacht. Daaruit ontstond het idee van het inrichten van een volkskeuken als drager voor het ophalen en delen van de verhalen van de wijk. Stap voor stap ontstond het Verhalenhuis: *“Alles wat we doen leidt weer tot iets nieuws.”* Een organische manier van werken

die alleen kans van slagen heeft door je echt te verbinden met de buurt, waarbij je steeds weer voortbouwt op wat er al is aan initiatieven, contacten, energie en waarbij je ook het toeval benut. Die dynamiek betekent dat de erfgoedwereld een langdurige verbinding met de omgeving moet zoeken en zich niet moet opsluiten in afgebakende projecten. Ook Bussemaker legt de nadruk op het dynamische karakter van dit proces en hamert op het belang van co-creatie tussen de erfgoedwereld en domeinen als onderwijs, zorg en reclassering.

Erfgoed en de menselijke maat

Het Verhalenhuis is volgens Desmet zeer geïnspireerd door het pamflet [A Modest Manifesto for Museums](#) van de Turkse schrijver Orhan Pamuk. Volgens Pamuk zouden musea verhalen op menselijke schaal moeten vertellen. De gewone, alledaagse verhalen van individuen zijn volgens hem veel rijker en aantrekkelijker dan hét door de instituties geplugde zogenaamd representatieve verhaal. Daarom is het volgens hem noodzakelijk dat musea kleiner, individualistischer en goedkoper worden.

“Toon objecten op straat en vertel het persoonlijke verhaal”

Uit het pamflet: *“De middelen die naar monumentale, symbolische musea worden gesluisd, moeten worden aangewend voor kleinere musea die de verhalen van individuele personen vertellen. Ook zouden deze middelen moeten worden gebruikt om mensen aan te moedigen en te helpen hun eigen kleine huizen en verhalen in ‘tentoonstellingsruimten’ om te zetten. Als objecten niet uit hun straten worden weggerukt, maar met zorg en vindingrijkheid in hun eigen natuurlijke omgeving worden geplaatst, beelden ze hun eigen verhaal al uit.”* Het pamflet komt voort uit zijn roman ‘Het Museum van de Onschuld’ waarin de hoofdpersoon voorwerpen verzamelt die te maken hebben met zijn liefde voor een ver familielid. Hij brengt deze voorwerpen, (van sigarettenpeukjes tot beeldjes) samen in ‘Het Museum van de Onschuld’. Pamuk heeft er vervolgens een echt museum van gemaakt met drieëntachtig kabinetten die corresponderen met de drieëntachtig hoofdstukken van het boek.

Een andere schrijver, Abdelkader Benali beweegt zich ook de kant op van het zichtbaar maken van het persoonlijke om erfgoed te creëren en recht te doen aan emancipatie en iemands (groeps) identiteit. Hij kent daar mooie voorbeelden van: *“Gebruikmakend van familiearchieven wordt het verborgen verleden van een ‘buitengesloten’ generatie ontsloten; persoonlijke, zeer individualistische projecten vaak geboren uit een obsessie met het onbekende, het verhaal dat niet werd verteld. Dus hier ontstaat ‘erfgoed’, niet als antwoord op geschiedenis, maar voortkomend uit een gebrek aan geschiedenis. Het doel is hier heel helder: de eigen stamboom ontsluiten, het verhaal van een lid van de familie vertellen en dat niet alleen om dat verhaal scherp te krijgen, maar vooral om voor zichzelf perspectief te winnen. Groepsidentiteit wordt verlaten, lijkt er*

niet toe te doen, maar men wint aan groepsidentiteit door aan zelf-onderzoek te doen. Het persoonlijke verhaal wordt strikt als persoonlijk gepresenteerd, en kan het doen zonder ‘universele aanspraak.’ Ik vind dat een erg verrassende ontwikkeling die ingaat tegen de tendens van het steeds maar meer meta willen gaan.”

De paradox die hij hier agendeert is dat je groepsidentiteiten en grotere erfgoedthema’s pas ontsluit door eerst consequent terug gaan naar iemands individuele geschiedenis en identiteit.

“Van erfgoedbehoud naar erfgoedmaken”

De erfgoedwereld toont meer en meer waardering voor de leefwereld en het alledaagse. Op de Reinwardt Academie loopt over de verbinding van erfgoed met de dagelijkse leefwereld al sinds 2012 het programma ‘[Straatwaarden](#).’ Daarin wordt het vaststellen van wat erfgoed is geanalyseerd als een continu proces van ‘erfgoedmaken’ dat zich moet vermengen met de logica van de leefwereld en de nieuwe beweging van stadmakers.

Archeologische vondsten die zijn aangetroffen bij de aanleg van een tramtunnel in Den Haag worden ter plekke getoond op het perron van Station Grote Markt. Foto: Jurriaan Brobbel

Uit het manifest daarover: *“De notie van erfgoedmaken biedt ons een handelingsperspectief voor situaties waar erfgoedkwesties fluïde worden en zich vermengen met andere sociale en maatschappelijke waardenvragen. De verschuiving van erfgoed naar erfgoedmaken nodigt uit tot meer engagement bij maatschappelijke erfgoedpraktijken en biedt aanknopings-*

punten voor actuele vragen, zoals die over participatie en sociale duurzaamheid.” In de recente discussie over het voortbestaan van Museum Rotterdam namen [onderzoeker Norah Karrouche en mediawetenschapper Arno van der Hoeven](#) de stelling in dat ieder stadsbewoner curator van ons erfgoed zou moeten zijn: *“Een erfgoedbeleid dat vertrekt vanuit de Rotterdammer heeft oog voor iets heel cruciaals: het co-eigenaarschap en medezeggenschap over het verleden. Kortom: elke Rotterdammer is eigenlijk een curator.”*

Uitdaging 2: Meebewegen richting buurt en leefwereld

De focus op de leefwereld van mensen in hun straat en buurt en de verhalen die zij daar zelf over maken, heeft al met al aanzienlijke consequenties voor het denken over de rol van erfgoed bij sociaal-maatschappelijke vraagstukken. We zagen achtereenvolgens: het museum als bondgenoot voor de zorgzame buurt en als ‘asset voor de buurt’, het meebewegen met de buurtgerichte aanpak van overheid, zorg en veiligheidsketen, het ontstaan van erfgoedinitiatieven vanuit en in samenwerking met de buurt (“organisch en fluïde proces”, “het ene initiatief lokt het andere uit”), het letterlijk en figuurlijk heruitvinden van het museum op

het niveau van straat en huis, het continue proces van ‘erfgoedmaken’ en de stadsbewoner als curator. Overbodig om te zeggen dat wil de erfgoedwereld goed aansluiten op deze bewegingen naar de leefwereld ze haar eigen grondslagen goed moet bevragen over de relatie tussen het beheer van erfgoedcollecties en het alledaagse proces van erfgoedmaken. Daarvoor is een langdurige verbinding nodig met samenwerkingspartners op buurtniveau. Dat kunnen allereerst institutionele partijen zijn die zelf de beweging naar de buurt maken (denk aan gezondheidszorg, buurtgericht werken van de overheid en de veiligheidsketen) maar ook buurtorganisaties van bewoners, buurtmusea en de lokale kunst- en cultuurwereld die individuen de rol geven van curator voor hun eigen stad of straat. Door de wisselwerking met het dagelijkse leven leren erfgoedprofessionals zich beter te verantwoorden naar de buurt en breder naar de samenleving in termen van maatschappelijke meerwaarde van hun werk. Wat draag ik bijvoorbeeld bij aan een rechtvaardige samenleving, de gezondheid van mensen en het bouwen van een gedeeld beeld van onze geschiedenis?

De Volkswagenbus van Kamen Vladimirov staat op de lijst van ‘Echt Rotterdams Erfgoed’. De bus vertelt het verhaal van het ondernemerschap van Bulgars-Rotterdamse (arbeids)migranten en de ‘lifeline’ met hun thuisland. Foto: Joop Reijngoud

3. De onmisbare rol van burgerinitiatief en erfgoedmakers

Activistisch burgerschap was en is onmisbaar voor het beantwoorden van de vraag wat we waard vinden om te behouden, én om dat voor elkaar te krijgen. Veel erfgoedinitiatieven die nu zijn geïnstitutionaliseerd, zijn ooit begonnen als actie van bezorgde burgers. Denk aan monumentenzorg, Natuurmonumenten, de kraakbeweging en de vele lokale actiegroepen tegen de sloop of vermindering van waardevolle panden. Zij zijn onmisbaar gebleken voor wat we nu koesteren aan erfgoed. Dat activisme heeft er aan bijgedragen dat het heden ten dagen ondenkbaar is dat historische binnensteden worden gesloopt of beschermde landschappen worden bebouwd. En bijgevolg ook dat de zorg voor ons erfgoed is geïnstitutionaliseerd.

De burgers van dit land die zich voor erfgoed inzetten, zijn er nog steeds in grote getalen. Andries van den Broek onderzoeker bij het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) deed in 2015 met collega Pepijn van Houwelingen een onderzoek naar [erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening](#). Zij kwamen op een schatting van 200.000 à 300.000 vrijwilligers die zich voor erfgoed inzetten en 400.000 leden van historische verenigingen.

Veel van die historische verenigingen hebben een traditie opgebouwd in het beschermen van waardevol erfgoed.

Van den Broek en Van Houwelingen noemen het voorbeeld van

De Historische Vereniging Haarlem opgericht in 1901 uit verzet tegen de sloop van Huize 't Klooster. De vereniging heeft zich vervolgens sterk gemaakt voor ongeveer driehonderd zaken die in de stad speelden. En dan hebben we het nog niet over al die ad hoc burgerinitiatieven die iedere dag opnieuw uitvinden wat voor ons waardevol is om te behouden en daarvoor strijden, gebouwd voor gebouwd, boom voor boom en gebied voor gebied onder het motto 'alles van waarde is weerloos'.

“Activisme ooit aan basis hedendaagse erfgoedzorg”

Van den Broek breekt een lans voor deze wereld van erfgoedbeoefenaren zoals hij de vrijwilligers, gepassioneerde hobbyisten en leden van historische verenigingen noemt. Die gebruiken vaak niet eens de taal van de erfgoedwereld en hebben het gewoon over lokale geschiedenis en ambacht. Hun behoefte in relatie tot de professionele erfgoedwereld is die van erkenning. Hij noemt een aantal voorbeelden: *“Toen ik voor ons onderzoek naar erfgoedbeoefening ging praten met de mensen achter een digitaal platform voor het ontsluiten van historisch materiaal zag je hoe belangrijk het voor hen was*

Protest tegen verwaarlozing erfgoed bij te slopen 'paupervilla' in Kampen. Foto: Freddy Schinkel

dat er interesse in hun werk werd getoond. Op hun site werd later ook met trots vermeld dat hun initiatief door het SCP was 'erkend'." Een andere kenmerkende anekdote uit dat onderzoek: *"Ik sprak iemand die in zijn eigen tijd molenaar was aan als amateur, 'amator' is immers liefhebber, en in de kunst is het gebruikelijk om iemand die daar in de vrije tijd mee bezig is als amateur aan te duiden. Toen was ik hem bijna kwijt, omdat hij zich beledigd voelde zo betiteld te worden, terwijl hij toch echt via opleiding een erkende molenaar was geworden."*

Hij ziet dat gebrek aan erkenning ook in de archeologie waar de lokale archeologiekringen niet echt serieus betrokken worden bij opgravingen in het gebied waar ze zelf wonen. Verdiep je minstens in hun wereld: *"Ik woon hier op Wieringen en daar lopen veel mensen rond met een metaaldetector. We hebben zelfs in het kleine dorp Hippolytushoef een heuse speciaalzaak voor metaaldetectoren. Dat dat hier zo groot is, is terug te voeren naar een eerdere vondst van een Vikingschat en de hoop dat er nog meer moet liggen. Die lokale context moet je gewoon snappen."*

Burgerinitiatieven als erfgoedbewakers

Burgerinitiatieven hebben oog voor zowel materieel als immaterieel erfgoed en koppelen het erfgoeddoel en een sociaal doel soepel aan elkaar. Dat geldt zeker bij het met elkaar vieren van lokale tradities waar dat sociale doel al in die traditie ligt besloten. Denk bijvoorbeeld aan de Sint Maartenviering in steden als Utrecht en Amersfoort waar de voedselbanken worden gesteund vanuit het idee dat dit past bij de figuur van Sint Maarten. Of het initiatief Het Vierde Geschenk in Tilburg waar de traditie van Driekoningen wordt verbonden met het ideaal van het verminderen van sociale ongelijkheid, met kinderen als 'vierde koning' die hun speelgoed delen met kinderen die het minder hebben. En soms hebben burgerinitiatieven niet eens door dat ze iets met erfgoed doen. Van Mierlo noemt het voorbeeld van een burgerinitiatief voor landschapsbeheer. Dat werkt primair vanuit het doel van biodiversiteit, maar herstelt tegelijkertijd het cultuurlandschap in ere door de houtwallen terug te brengen. En in Friesland neemt een burgerinitiatief de brugwachtersfunctie over. Ook dat gaat over erfgoed, maar Van Mierlo betwijfelt of ze dit zelf zo zouden noemen. Wat burgerinitiatieven hier doen is zowel het erfgoed in ere houden/herstellen als er een nieuwe (betekenis)laag aan toevoegen. In die zin zijn het dus tegelijkertijd erfgoedmakers en erfgoedbewakers.

Er zijn ook vele burgerinitiatieven voor wie erfgoed inderdaad in de eerste plaats een middel is, namelijk een gebouw of plek als thuisbasis voor hun initiatief. De Rotterdamse Rekenkamer kwam recent tot de inschatting dat 1 op de 150 mensen zelf een burgerinitiatief start en als we dit landelijk doortrekken komen we uit op zo'n 400.000 mensen. Ik heb eerder schattingen gezien dat er bij die initiatieven meer dan een miljoen mensen betrokken zijn. Een schatting: in Nederland zijn 100.000 mensen betrokken als initiatiefnemer en een veelvoud daarvan als trouwe bezoeker bij een burgerinitiatief met een eigen pand, gekocht, (tijdelijk) gehuurd of anderszins verworven. Hoeveel daarvan erfgoedwaar-

dig zijn is lastig vast te stellen. Cijfers ontbreken en veel burgerinitiatieven doen iets met erfgoed zonder dat te beseffen of zonder dat ze dat zo noemen. En ook hier zie je dat het vaak moeilijk vast te stellen is wanneer bijvoorbeeld het pand waar het burgerinitiatief de beschikking over heeft, voor henzelf en anderen de status bereikt van waardevol erfgoed. Op bijeenkomsten waar burgerinitiatieven over hun erfgoed praten komen voorbeelden langs van boerderijen, naoorlogse wijkgebouwen, oude scholen, garagecomplexen en fabriekshallen die voor hen pas waarde kregen nadat ze er in zijn getrokken en de geschiedenis en geest van het gebouw of het gebied ontdekten.

Het eerder aangehaalde voorbeeld van het burgerinitiatief Verhalenhuis Belvédère is illustratief voor het proces waarin de waarde van erfgoed zich ontwikkelt en ontvouwt in plaats van er al is. De pragmatische vraag naar een tijdelijke ruimte om een fototentoonstelling samen te stellen is geëvolueerd tot een verhalenhuis waarin het pand grote erfgoedwaarde blijkt te hebben en iedere dag wint aan nieuwe waarde. De verhalen die er worden gemaakt en doorgegeven zijn net zoveel waard als het betrokken vastgoed. We kunnen daarom wel stellen dat de gebouwen, plekken en gebieden waar burgers zich vandaag over ontfermen of zich toe-eigenen tot het erfgoed van morgen kunnen worden gerekend. Dat is ook een voorbeeld van wat we hierboven het doorgaande proces van 'erfgoedmaken' hebben genoemd. Dat toe-eigenen heeft verschillende dimensies: fysiek een gebouw betrekken, de gelaagde geschiedenis van het gebouw eigen maken en er zelf weer (betekenis) lagen aan toevoegen.

"Plekken waarover burgers zich vandaag ontfermen, zijn het erfgoed van morgen"

Belvédère pakt het fantastisch aan door met de steun van obligatiehouders en een levendige programmering voldoende geld bijeen te brengen om het pand te kopen en te verbouwen en er zelfs weer een pand bij te kopen. Dat is helaas een uitzondering. Veruit de meeste van de vele burgerinitiatieven zijn kwetsbaarder: een wankel organisatorische en financiële basis, bescheiden draagvlak in de buurt en de voor hun initiatief essentiële panden mogen vaak alleen tijdelijk worden gebruikt. Dat weerhoudt hen er ook van om te investeren in het versterken van de erfgoedwaarde van die panden. Dat overheden, corporaties, waterschappen en zorginstellingen het vast- en erfgoed vooral als marktgoed en minder als publiek goed behandelen helpt daar niet bij. Landelijke en lokale platforms voor burgerinitiatieven proberen hier een weerwoord op te vinden. Ze maken en eisen betere instrumenten voor de gemeenschap om waardevolle gebouwen te behoeden voor sloop of uitverkoop. Op de golf van de uit het Verenigd Koninkrijk overgewaaid instrumenten als 'right to challenge' en 'right to bid' is er sprake van een opkomende

beweging die van de overheid vraagt om waardevolle gebouwen (eerst) aan de lokale gemeenschappen aan te bieden alvorens deze op de markt te brengen of te slopen. Van Mierlo doet dat met zijn organisatie LSA en is bezig een platform [‘right to challenge en erfgoed’](#) op te richten. Hij verwijst ook naar het door de Britse zusterorganisatie Locality gestarte initiatief [The Great British Sell Off](#), een campagne om de praktijk van de jaarlijkse verkoop van 4.000 publieke gebouwen te keren.

“Right to challenge tegen uitverkoop betekenisvol vastgoed”

Van Mierlo geeft aan dat veel burgerinitiatieven behoefte hebben aan samenwerking met de erfgoedwereld op twee fronten: inbrengen van waardevolle kennis over erfgoed en het borgen van een erfgoedstatus, en daarnaast toegang regelen tot de vele fondsen die de erfgoedwereld en de wereld van cultuurparticipatie kent. Het gaat hier niet alleen om kennis inbrengen maar ook om nieuwe bondgenootschappen in de strijd voor behoud van waardevol erfgoed. Die strijd gaat overigens niet alleen over het voorkomen van sloop en uit de klauwen van ‘de markt’ houden van waardevol erfgoed maar ook over verkleinen van de speelruimte van de onderwereld om via vastgoed crimineel geld wit te wassen. Volgens Boutellier blijkt uit onderzoek dat in Amsterdam 60% van de vastgoedverkoop bestaat uit cash transacties. Veel detaillisten krijgen mensen langs met tassen geld voor een mooi bod op hun pandje. [Een recent onderzoek](#) van het onderzoekscollectief Investico naar de handel in souvenirwinkels is daar een goed voorbeeld van. Des te meer reden om de gebouwde omgeving als ons collectieve erfgoed

samen te bewaken tegen deze uitwassen. Dit is wellicht een wat te complex vraagstuk en gaat veel breder dan erfgoed. Maar de erfgoedwereld kan hier wel een bijdrage leveren door met de overheid, grote fondsen, buurten en burgerinitiatieven samen te werken aan het behoud van erfgoed voor lokale gemeenschappen.

Uitdaging 3: Erkenning van de onmisbare rol van actieve burgers

Wanneer we naar de omvang van het burgeractivisme kijken (de leden van historische verenigingen, de vrijwilligers, de ad hoc actiegroepen en de burgerinitiatieven met een bredere insteek dan erfgoed) zien we een enorm leger aan erfgoedbewakers en erfgoedmakers. De geïnstitutionaliseerde erfgoedwereld staat op de schouders van deze reus en lijkt die kracht niet meer goed te zien. Gevraagd wordt om erkenning van deze mensen door de instituties en gerichte ondersteuning. Het begint bij het herkennen van het proces van erfgoedmaken inclusief het toe-eigenen van de geschiedenis en het toevoegen van een nieuwe (betekenis)laag aan de erfgoedhistorie. Het gaat vervolgens om praktische steun voor burgerinitiatieven bij het regelen van toegang tot fondsen en gremia waar over erfgoed wordt geadviseerd en besloten. Daarvoor moet de erfgoedsector wel een relatie opbouwen en dat begint op lokaal niveau, wat goed aansluit bij het thema van terug naar de buurt en leefwereld. En er ligt ook een meer institutionele uitdaging waarbij gevraagd wordt om een bondgenootschap tegen ‘de grote uitverkoop’ van erfgoedwaardige gebouwen om te voorkomen dat die panden in verkeerde handen vallen. Het door de Rijks- en lokale overheid gesteunde instrument van het uitdagingrecht van burgers (‘right to challenge’) is daar een mooi vehikel voor, waar een partij als het LSA wel wat actieve steun en samenwerking bij kan gebruiken.

Brugwachtershuisjes: van leegstand naar enthousiaste nieuwe gebruikers. De Stichting Brugwachtershuisjes is opgericht om de huisjes een tweede leven te geven. Foto: Erik Both

4. Monumentale gebouwen voor kwetsbare mensen

Monumentaal erfgoed in de stad en daarbuiten (denk alleen al aan de vele forten) heeft een grote aantrekkingskracht op maatschappelijk ondernemers die vanuit sociale doelen werken en dit willen combineren met economische haalbaarheid. Ze vallen voor de geschiedenis van de plek, zoeken naar een combinatie van functies om het exploitabel te maken en bieden een plek aan mensen die het vaak niet zo goed redden in de onderwijs- en arbeidssystemen: werk en dagbesteding voor mensen met een verstandelijke beperking, psychiatrische patiënten, ex-delinquenten of jongeren die uit het onderwijssysteem zijn gevallen. Juist het monumentale vastgoed biedt deze groepen een vorm van rust en ruimte die ze elders missen. Een voorbeeld is [Fort WKU](#) in Tull en 't Waal waar mensen met een verstandelijke beperking zinvol werk wordt geboden. Bijzonder is dat het fort niet door een commerciële exploitant wordt gerund maar door de zorgorganisatie Reijnaerde die in de provincie Utrecht werkt en dagbesteding voor deze doelgroep regelt. Of neem de [Stichting Volkskracht Historische Monumenten](#) die monumentaal erfgoed verwerft en het gebruikt voor maatschappelijke doelen zoals de opvang van verslaafden en werk voor mensen met afstand tot de arbeidsmarkt. Wat bijzonder is aan deze stichting is dat het de kracht van een aantal grote particuliere vermogensfondsen die sociaal maatschappelijke doelen nastreven bundelt. Deze fondsen zijn onmisbaar voor kostbare restauraties en niet kostendekkende activiteiten die niet met publieke middelen zijn te realiseren.

“De plek is geen toeval, erfgoed biedt iets extra”

Ook de overheid is op zoek naar wegen om het eigen (monumentale) vastgoed in te zetten voor sociale doeleinden. Zo zijn het Rijksvastgoedbedrijf en het daarmee verbonden Atelier Rijksbouwmeester op zoek naar methodieken om meer te sturen op maatschappelijke meerwaarde in het eigen vastgoedbeleid. Voormalig staatssecretaris Raymond Knops: *“Vastgoed biedt kansen om de vele kabinetsdoelstellingen op het terrein van werken, wonen, duurzaamheid en circulaire economie te kunnen vervullen. Dat vereist dat de overheid op zorgvuldige wijze omgaat met de vastgoedposities die in de loop van vele decennia zijn opgebouwd. Zowel financieel als maatschappelijk. Ik noem dat goed rentmeesterschap.”* Daarover is recent het rapport [Rijk als rentmeester, sturen op maatschappelijke meerwaarde](#) gepubliceerd.

In het verlengde hiervan wordt er door velen voor gepleit om de overdimensionering van veel monumentaal erfgoed te gebruiken voor het combineren van functies, ook een middel om op meerdere fronten waarden te realiseren. Meerdere geïnterviewden leggen ook een relatie met de wooncrisis: de gebouwen met erfgoedwaarde lenen zich goed voor bijzondere combinaties van wonen met andere functies en voor het combineren van de woonfunctie voor verschillende groepen, bijvoorbeeld ouderen en

jongeren samen en de combinatie van wonen en zorg. Het is voor de erfgoedwereld een kans om zelf beter te leren hoe erfgoed te integreren in zo'n brede waardenbenadering en partner te zijn van initiatieven die dat erfgoed anders behandeld willen zien dan puur vanuit geschiedenis, stenen en geld.

Stoere gebouwen voor jongeren die buiten de boot dreigen te vallen

We zoomen in op een bijzondere groep voor wie historisch erfgoed van belang is: jongeren die uit de school- en werksystemen vallen en waar met speciale trajecten wordt geprobeerd ze weer op het spoor te krijgen. Zo kent het project [‘de Herstelling’](#) al een geschiedenis van 25 jaar in en om Amsterdam. Begonnen als een project vanuit erfgoed- en vastgoedbedrijf Stadsherstel wordt jongeren die uit het systeem vallen (jonge criminelen zijn een belangrijke doelgroep) de kans geboden oude panden op te knappen waar eigenlijk geen geld voor is. Het werk is in principe additioneel werk ten opzichte van de markt. De gemeente betaalt de begeleiding.

Via Stichting Herstelling knappen mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt de forten van de Stelling van Amsterdam op. Foto: Klaas Fopma/Hollandse Hoogte

De organisatie werkt vooral op het erfgoed van de Stelling van Amsterdam, het militair erfgoed op het Hembrugterrein en de forten Beekenburg in Curaçao en Zeelandia in Suriname. De directeur van het project, Youri van der Lugt vertelt waarom dit type erfgoed hier belangrijk is. *“Het zijn rustige plekken, er is nog veel werk te verrichten, de jongeren leren ook iets over ons erfgoed en de natuur eromheen en het is ‘gestold werk’ waar ze trots over kunnen vertellen als bijvoorbeeld hun familie op bezoek komt. We laten hen dan ook zelf hun familie rondleiden op de forten.”*

Dat kan tot verrassende resultaten leiden zoals een van de jongens die op Fort Beekenburg zag hoeveel stelletjes naar het fort kwamen om trouwfoto's te maken en daar nu zelf op het fort bruidsreportages maakt.

Het gaat om jongens die vaak niet eens hun wijk uitkomen en op deze manier de natuur en ons erfgoed ontdekken. Dat het militair erfgoed betreft is geen toeval. De stoerheid ervan past bij deze jongens en een belangrijk deel van deze aanpak gaat ook over disciplineren. Zo wordt op Curaçao met het Korps Mariniers samengewerkt.

“Zo’n gebouw heeft een smoel!”

Dat de stoerheid van de geschiedenis van de plek er toe doet, zie je ook terug bij andere projecten. Een bijzonder voorbeeld uit Rotterdam is het initiatief ‘[Heilige Boontjes](#)’ waar een vergelijkbare groep jongeren emplooi vindt in de koffiebranderij en horeca gevestigd in een voormalig politiebureau. Met een vette knipoog wordt in het gebouw steeds een link gelegd met de geschiedenis. Je kunt er een vergaderruimte huren onder de naam ‘Plaats Delict’ en ook overnachten in de oude politiecellen ‘Penthouse Prison’. Een ander voorbeeld is het bijzondere project ‘[Skills in de Stad](#)’ van het Rijksvastgoedbedrijf en Atelier Rijksbouwmeester. Hier wordt aan jongeren die op achterstand staan, maar wel talent hebben, een combi van wonen, leren, werken en support (“we gebruiken liever niet het woord zorg”) onder één dak geboden, onder meer in de oude Marechausseekazerne in Maastricht. De jongeren doen zelf de verbouwing van het gebouw. De man achter dit ‘Skills’ programma Frank Köster noemt als eerste “een monumentaal gebouw met een smoel” als ik vraag waarom erfgoed belangrijk is voor dit project. “Het moet een gebouw zijn waar iedereen trots op is, niet alleen de jongeren zelf. Juist voor deze jongeren is het van belang dat alles uitstraalt dat we met hen voor kwaliteit gaan. Daarom nemen we geen genoegen met afschrijvertjes zoals uitgewoone kantoorpanden. Tenzij zo’n pand een hot-spot potentie heeft voor de doelgroep!” Het project bevindt zich feitelijk pas in een pilotfase met naast dit project in Maastricht een vergelijkbaar initiatief in het gebouw van de Belastingdienst in Leeuwarden. Waar deze pilots ook over gaan is hoe je de verkokering van beleid en geld tussen het fysieke en sociale domein zowel bij de gemeenten als het Rijk doorbreekt en hoe je regelt dat deze gebouwen beschikbaar worden gesteld voor deze maatschappelijke insteek. Dat vraagt om creativiteit en durf. De Marechausseekazerne gaat bijvoorbeeld in de verkoop. Onderzocht wordt of het in eigendom kan komen van een maatschappelijke coalitie, zoals een coöperatieve vereniging waarbij behoud van de maatschappelijke waarde en maatschappelijk eigendom centraal staan. De buurt waarin het gebouw zich bevindt zou daar een belangrijke rol in moeten vervullen door deelname aan de coöperatieve vereniging, die door de exploitant, een maatschappelijk ondernemer wordt opgericht. Door deze constructie krijgen de buurtbewoners meer invloed en bepalen zij ook de toekomst van het gebouw als bewakers van het erfgoed.

“Doorbreek de verkokering tussen het fysieke en sociale domein”

Slot Schaesberg en de bijbehorende hoeve in Landgraaf worden met hulp van 100 vrijwilligers de komende decennia herbouwd. Het herbouwproject is zo opgezet dat jonge vaklieden, studenten, mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt en vrijwilligers er zich kunnen bekwalen in verschillende ambachtelijke vakgebieden en restauratiewerkzaamheden. Foto's: Jan van Dalen

Köster werkt daarnaast aan een [Maatschappelijk Kosten en Baten Analyse](#) (MKBA) voor de pilotgemeenten om te onderbouwen hoeveel werelden, publiek en privaat, van deze aanpak kunnen profiteren. Het is de kunst om bij dit type projecten de verschillende baathebbers bij elkaar te krijgen en te verleiden

buiten hun eigen kokers te denken en te handelen. Hij benadrukt ook dat we het bij zo'n MKBA niet alleen moeten hebben over de kwetsbaarheid van deze groep maar vooral over de kansrijkheid: *“Deze jongeren hebben een rugzak vol goede stenen, daar kunnen en moeten we veel meer mee doen.”* In deze zoektocht probeert hij het model gedetailleerd in te vullen met data van de betrokken gemeenten en ook te kijken naar de baten voor het bedrijfsleven. Dat ontbreekt zijns inziens in de meeste klassieke MKBA's. In die zin vindt hij het jammer dat in dit onderzoek naar de raakvlakken tussen erfgoed en de sociaal-maatschappelijke domeinen niet gelijk gekeken wordt naar de economische waarde van erfgoed. Köster en met hem het Rijksvastgoedbedrijf probeert de aanpak en lessen uit de pilots te verbreden naar andere gemeenten. Het Rijk vervult hierbij een aanjaagfunctie. Hij ziet hier veel kansen omdat iedereen in deze wereld op zoek is naar mogelijkheden vastgoed een maatschappelijke functie te geven en de verkoking in de wereld van het fysieke en sociale domein te doorbreken. Er komen zoveel van deze gebouwen de komende jaren leeg, stelt Köster, en het vraagstuk van uitval van jongeren is groot. Rond de 145.000 jongvolwassenen staan aan de kant zonder startkwalificatie, zonder baan. En dat terwijl er ondanks de effecten van de coronacrisis veel mensen nodig zijn in bijvoorbeeld de bouw, de zorg, ICT, logistiek, de maakindustrie en andere branches. Die mismatch dupeert jongeren en brengt de samenleving uit balans. Hij verwacht van de erfgoedwereld dat deze daar groter op inzet: *“Uitval en jeugdwerkloosheid van jongeren is één van de grote vraagstukken in Europa, leg daar dan direct een relatie mee vanuit erfgoed.”*

Uitdaging 4: Gerichter inzetten monumentaal erfgoed voor werk met kwetsbare groepen

Het is een wereld op zich, het werken met bijzondere groepen in/op monumentaal erfgoed. Die combinatie is niet toevallig. Genoemd worden: 'er valt veel te doen via additioneel werk', 'het geeft letterlijk en figuurlijk ruimte', 'het geeft trots', 'het is stoer'. En de overdimensionering van dit erfgoed biedt de mogelijkheid voor een combinatie van functies. Bij deze doelgroep kun je scholing, werk, support en wonen combineren. En je kunt als sociaal ondernemer meerdere economische functies combineren: maakprocessen, horeca, wonen en hotelfunctie bijvoorbeeld, of een combinatie van verschillende woonfuncties. Het lijkt nu vooral van enkele gedreven individuen afhankelijk of deze koppelingen tot stand komen. Het is het waard uit te zoeken of dit meer programmatisch kan worden aangepakt, waar het met alle 'baathebbers' ontwikkelen van een brede maatschappelijke businesscase onderdeel van uitmaakt. Grote vermogensfondsen zoals verenigd in Stichting Volkskracht, het Rijksvastgoedbedrijf met een project als 'Skills in de Stad' en 'Stichting Herstelling' lijken mooie ingangen om dat verder te exploreren. Voor de erfgoedsector ligt er de uitdaging offensiever aan de slag te gaan met de betekenis van erfgoed voor het voorkomen van maatschappelijke uitval van jongeren. Dat reikt verder dat het concept van 'erfgoedparticipatie' en is essentieel voor het maatschappelijke draagvlak voor behoud van erfgoed.

5. Erfgoed als zachte kracht in een versplinterende samenleving

Erfgoed speelt een belangrijke rol bij het definiëren van wat ons als samenleving bindt en bij de vraag hoe we omgaan met verschillen waar we waarden en geschiedenis niet delen of verschillend interpreteren. Denk bijvoorbeeld aan de Canon van Nederland en de discussie die iedere herziening ervan weer oproept. Hoe wij ons als burgers tot elkaar, het bestuur en de rechtsstaat verhouden kun je op zichzelf ook zien als een vorm van erfgoed. We kennen een lange traditie van collectieve besluitvorming, rechtsstatelijkheid en democratie. Wanneer we verder in de tijd teruggaan zien we duidelijker dat het niet alleen gaat over de burger ten opzichte van ‘de boven hen geplaatsten’ maar ook dat burgers samen de besluiten namen voor hun gemeenschap. Denk aan de oorsprong van de waterschappen, het collectief beheren van het land (‘de meent’, ‘de commons’), de coöperatieve beweging en besluitvorming binnen buurtschappen. Zo wordt in de buurt Ede en Veldhuizen het idee van [de buurtspraak](#) nog steeds toegepast. Oeroude democratische concepten worden door nieuwe sociale bewegingen weer in een nieuw jasje gestoken, zoals wooncoöperatie [De Nieuwe Meent](#). Naast die burgerinitiatieven zijn ook overheden op zoek naar nieuwe vormen van rechtstreekse democratie (burgerraden, referenda, buurtrechten, co-creatie) om burgers weer meer bij het bestuur te betrekken en om hen uit te dagen meer met elkaar uit te zoeken. Dat laatste wordt urgenter in een samenleving waar steeds meer kloven zichtbaar zijn. Dat zien we op verschillende niveaus: fysiek (stad en platteland, rijke en arme wijken, witte en zware enclaves), in het publieke debat (de cultuurstrijd rond islam, racisme en het slavernijverleden) en virtueel (internetbubbels als parallelle werelden, de complotdenkers versus de elite). Het wordt steeds lastiger om ‘de boel bij elkaar te houden’.

“De rechtsstaat moet weer levend cultuurgood worden”

Boutellier maakt zich als hoogleraar polarisatie grote zorgen over wat hij de ‘pragmacratie’ noemt. Als gevolg van de teloorgang van de zuilen en bijbehorende gemeenschappen is er ‘geen moraalbron meer waaruit wij allen drinken’. De moraliteit slepen we er nu steeds zelf bij. Hij spreekt over een tijd van emergente moraal of hypermoraliteit: we leggen onze individuele moraal op in reactie op het gedrag van anderen en nemen elkaar steeds de maat. We schieten daardoor steeds snel door van tegenstelling via conflict naar vijandigheid. In zo’n wereld moeten we weer ‘zwaartepunten’ inbrengen die ons allen weer een gezamenlijk richtpunt geven. Erfgoed kan die rol in de ogen van Boutellier goed vervullen. Hij tilt deze analyse op naar de bescherming van de liberale democratische rechtsstaat (liberaal = ieder individu telt, democratisch = iedereen mag meedenken hoe je bestuurd wil worden, rechtsstaat = de 3 machten zijn met elkaar in evenwicht). Hij noemt dit een essentieel skelet dat een fragmenterende wereld bij elkaar houdt.

Hij beschrijft die rechtsstaat ook in termen van ons aller erfgoed. Boutellier [in een interview](#) n.a.v. zijn recente benoeming aan de VU tot bijzonder hoogleraar Polarisatie & Veerkracht: *“Ik denk dat we aan de vooravond staan van een fundamentele heroriëntatie van onze democratische waarden. We kunnen deze waarden niet meer als universeel beschouwen, maar voor mij is de democratische rechtsstaat voornamelijk het beste systeem dat er mogelijk is. Die laat namelijk ruimte voor alle andere overtuigingen. Ik vind dat we de democratische rechtsstaat te veel aan juristen hebben overgelaten. Die rechtsstaat moet weer levend cultuurgood worden.”*

Benali tekent hierbij aan dat de verzuiling is verdwenen door druk van binnenuit, door steeds meer leden die buiten de zuil om hun dromen en ambities waar gingen maken. Die individuele vrijheid maakt het steeds minder goed mogelijk om erfgoed te duiden in termen van een gezamenlijk doel: *“Want onze vrijheid, een wilde vrijheid, maakt het bijna onmogelijk nog een gemeenschappelijk doel te formuleren - zie de aanpak van covid-19 waar al snel grote meningsverschillen uit ontstonden die op geen enkele manier de oplossing dichterbij hebben gehaald. Dus wat we ook willen met dat erfgoed, we stuiten al snel op z’n grenzen omdat we niet meer weten met welk doel en met welke gemeenschap we willen reizen.”*

Die ‘wilde vrijheid’ is dus zowel het verlies van houvast als van ketenen. En die vrijheid biedt ook weer de basis voor het ontstaan van een nieuw type lichte gemeenschappen. Benali: *“We leven in een wereld waarin groepsverbanden ad hoc worden aangegaan en soms ad hoc ook weer leiden tot nieuwe groepsverbanden.”* Negatief geformuleerd zijn we met de ontzuiling onze gezamenlijke ankers kwijt geraakt en positief geformuleerd zijn we bevrijd van de ketenen en vallen we terug op bijna universele waarden en op de waarden van de groep waar we ons mee associëren.

“Ruimte bieden aan andere identiteiten”

Die discussie over fundamentele waarden, normen en instituties waar onze samenleving op is gegrondvest gaat de burger meer aan het hart, dan wat we zijn gaan zien als erfgoed. Van den Broek en Van Houwelingen deden onderzoek daarnaar en constateerden in hun essay ‘Pantser of ruggengraat’; over erfgoed, identiteit en cultuurbeleid uit 2019: *“Gevraagd om uit een reeks Nederlandse kenmerken – variërend van taal, landschap en helden tot normen en waarden – te kiezen waar men zich het meest mee verbonden voelde, noemde bijna niemand erfgoed, behoudens de taal. Dan kwamen veeleer kenmerken als de vrijheid van meningsuiting naar voren.....dan overheersen normen en waarden, met woorden als vrijheid, nuchter, tolerant, open, sociaal en democratie. Erfgoed acht men blijkbaar typerend, normen en waarden belangrijk.”* Zij vragen zich wel af of het de overheid moet zijn die formuleert wat het skelet van waarden, normen en instituties is want dat zal altijd verzet oproepen van groepen die zich daarin niet erkend voelen. Van den Broek geeft ook aan dat erfgoed altijd is ingezet als middel van de elite om haar normen en

waarden te bestendigen. In die zin is een erfgoedopvatting van de overheid en een geïnstitutionaliseerde erfgoedwereld al snel omstreden in een wereld waar het draait om erkenning van identiteiten en waarbij de botsing over normen en waarden sterker wordt. Bussemaker vraagt zich ook af of het wel lukt om dat gezamenlijke skelet met elkaar te definiëren. Ze wijst er op dat de normen en waarden onder de rechtsstaat en bijbehorende instituties steeds in beweging zijn. De gelijkheid tussen man en vrouw voor de wet is iets dat nog in de zeventiger jaren van de vorige eeuw moest worden bevochten en die strijd is niet af. Voor haar gaat het om de uitdaging hoe de erfgoedwereld bij kan dragen aan maatschappelijke veerkracht.

Controverses over identiteit en erfgoed

Het voert voor dit essay te ver om het complexe thema van de fragmenterende samenleving af te pellen en alle consequenties voor de erfgoedwereld te doorgronden, maar een paar inkijkjes in de onderliggende verhalen en concrete initiatieven kunnen wel helpen. We lichten er één thema uit dat in de interviews de tongen losmaakte: de actuele discussies over slavernijverleden, 'black lives matter' en zwarte piet. De duiding daarvan ging twee verschillende kanten op. Aan de ene kant gedachtes in de geest van 'erfgoed verbindt': ons aller erfgoed en vooral het gesprek over wat 'ons aller' is kan helpen om mensen weer een gedeelde bodem te geven. Erfgoed vormt ook een middel om de maatschappelijke veerkracht te versterken. De Nil: "Erfgoed is een zachte ingang om gevoelige thema's te bespreken, de gelaagdheid van de verhalen aan te boren, en de 'sense of belonging' te versterken." Benali, hoewel somberder over ons vermogen nog een gezamenlijk doel te vinden, beschrijft die zachte kracht van erfgoed in vergelijkbare bewoordingen: *"Erfgoed werkt wanneer mensen zich er op symbolisch niveau aan verbinden, door erbij stil te staan, een zeker respect ervoor in acht te nemen, de sacraliteit ervan te onderschrijven."*

"Erfgoed is een zachte ingang om gevoelige thema's te bespreken"

Aan de andere kant is er de gedachte dat de erfgoedwereld moet erkennen dat er een bom ligt onder de schijnbare consensus over hoe we ons verleden interpreteren. De fraaie grachtenpanden kun je nu niet meer alleen zien als waardevol erfgoed, je ziet ook gewoon de erfenis van het slavernijverleden. Van den Broek en Van Houwelingen leggen in hun eerder genoemde essay een link met de huidige identiteitspolitiek: *"In de arena van de identiteitspolitiek is erfgoed momenteel veeleer een pantser waarachter emanciperende groepen erkenning zoeken respectievelijk waarachter van oudsher dominante groepen de eigen cultuur verdedigen, dan een ruggengraat van een gedeeld collectief verleden."*

Beide verhalen zijn waar en het is voor de erfgoedwereld een

ingewikkelde zoektocht naar de juiste toon om zowel de splijtzwam open tegemoet te treden, de roep om de erkenning van afzonderlijke identiteiten te honoreren alsook de verbindende rol te vervullen. Bussemaker vindt het vooral van belang dat we het gesprek daarover blijven voeren "het doet iets met ons en daaruit ontstaan weer nieuwe verhalen." Ze noemt een voorbeeld uit haar eigen leven waar de geschiedenis van haar familie in Nederlands Indië tot veel discussie leidde. Ze heeft toen voor haar familie een wandeltocht met gids door Amsterdam georganiseerd langs panden en plekken waar die geschiedenis zichtbaar is. Dat hielp bij het begrijpen van elkaars positie.

"Erfgoed is een middel voor erkenning en zet verhoudingen op scherp"

Een mooi voorbeeld dat ik tegen kwam in het onderwijs is de aanpak '[Emotienetwerken](#)' van Hester Dibbits en Marlous Willemsen voor het VMBO en praktijkonderwijs die onder meer in samenwerking met Museum Gouda wordt toegepast. Daarbij wordt juist het schurende verhaal over erfgoed opgezocht en de botsing in goede banen geleid door vanuit verschillende perspectieven een gezamenlijke basis te zoeken. Van de erfgoedwereld wordt verwacht dat ze deze vormen van dialoog actief ondersteunt en niet wegloopt voor de spanningen die het oproept. Groeneboer noemt in dit verband het initiatief van Raymond de Boestert van de [Vertelacademie](#) die via de pabo's de canon beter in het onderwijs wil laten landen. Hij wil aankomend docenten ook '[door andere ogen](#)' leren kijken.

Het verdrag van Faro wordt gezien als een belangrijk ijkpunt in deze beweging naar maatschappelijke dialoog over erfgoed. De Faro-gedachte impliceert volgens meerdere geïnterviewden dat de musea niet meer bepalen wat ons erfgoed is, maar dat we dat zelf met elkaar doen. Daarvoor moet je wel een collectief proces organiseren waarbij je onderkent dat er verschillende zienswijzen zijn. Die betekenisgeving zal ook steeds meer gaan over de zoektocht naar onze identiteit en verschillende musea spelen daar al op in.

Je moet om aan te sluiten bij die zoektocht naar identiteit op andere plekken zijn dan de traditionele musea. Groeneboer noemt als voorbeelden het Ajax Museum of het Amsterdam Roots Festival. Dat festival besteedt de laatste edities expliciet aandacht aan erfgoed en identiteit via bijvoorbeeld workshops voorouderonderzoek. Hij noemt de Black Archives als mooi voorbeeld van het uitdagen van de traditionele instituties met een andere, meer bottom-up benadering van erfgoed en identiteit.

Waar hij wel voor waarschuwt is dat met de toenemende aandacht voor het slavernijverleden en superdiversiteit in de grote steden het debat teveel alleen in de Randstad wordt gevoerd. Deze discussie, die niettemin ook daar van belang is, leeft veel minder in de regio, met een andere belevingswereld en tradities. Daar

voelt men zich vaak ook minder serieus genomen door de Randstedelijke wereld: *“Praat eens met de erfgoedgemeenschappen in de regio zoals in Brabant, Zuid-Holland en Gelderland. En leer bijvoorbeeld ook van de betekenis die Leeuwarden Culturele Hoofdstad in 2018 voor de provincie Friesland had.”* Het is dus zowel zaak om respect te hebben voor regionale eigenheid alsook erfgoedinstellingen uit verschillende regio's aan te sluiten op elkaars zoektochten naar vernieuwing.

Uitdaging 5: De discussie over omstreten erfgoed als hefboom voor nieuwe verbindingen

Het is al met al een nogal ondankbare opdracht voor de erfgoedwereld: recht doen aan al die verschillende gefragmenteerde identiteiten waar iedereen zoekt naar erkenning, en tegelijkertijd onze gezamenlijke ankers en grondslag opnieuw vaststellen en verankeren. Het antwoord zit wellicht verborgen in een aantal uitdagingen die in dit essay al eerder de revue passeerden: aansluiten op de focus op de kwaliteit van leven, op het buurt- en leefniveau, op de kracht van burgerinitiatieven en daarmee ook de eigen de-institutionalisering. En daarnaast het optillen van het gesprek naar het niveau van de democratie en rechtstaat, de gedeelde tradities en waarden daaronder als ons aller erfgoed. En in het verlengde daarvan erfgoed te zien als bijdrage aan maatschappelijke veerkracht waarbij emancipatiebewegingen de ruimte voelen zich op een eigen wijze tot dat erfgoed te verhouden. Over deze thema's kan de erfgoedwereld samenwerking zoeken met het onderwijs (gemengde scholen, maatschappijleer, vreedzame school), de veiligheidswereld (radicalisering, cybersecurity, veiligheidsbeleving op straat), buurtgericht werken (community building, gemengde wijken, buurtbemiddeling) en de wereld van rechtsstaat en democratie (verbindend leiderschap, bescherming van de rechtstaat, inclusie, vreedzaam beslechten van conflicten). Zeker met het onderwijs en met organisaties die inzake erfgoed al met het onderwijs samenwerken, zoals het LKCA, kan voortgebouwd worden op bestaande relaties. Een interessant idee is om in het kader van een rijk beeld van ons erfgoed en onze identiteiten met een nieuw type partners samen te werken zoals festivals met aandacht voor cultuur en identiteit en de Black Archives. En het is

zaak om de regionale ondersteuningsorganisaties hierop aan te sluiten ter voorkoming van een tweedeling tussen het vaak historiserende erfgoedverhaal van de regio en het politiek geladen erfgoedverhaal van de (steden in de) Randstad.

Herdenkingstocht Memre Waka in 2018. Foto: Berlinda van Dam / Hollandse Hoogte

Jennifer Tosch richtte in 2013 de Black Heritage Tours op. Met rondleidingen in onder meer Amsterdam wil ze aanvullende historische informatie verschaffen over de Nederlandse koloniale geschiedenis. Foto: Jean-Pierre Jans

6. De uitdagingen voor de erfgoedsector

We hebben hierboven op een vijftal terreinen gezocht naar de betekenis van erfgoed voor de sociaal-maatschappelijke wereld en naar de vraag hoe de erfgoedwereld daar op in kan spelen. Dat leverde het volgende beeld op.

Domein	Relatie met erfgoed	Uitdaging/uitnodiging erfgoedinstellingen	Partners
<i>Zorg en welzijn Gezonde stad</i>	<ul style="list-style-type: none"> Inzet erfgoed bij remniscentiewerk Welzijn/cultuur op recept Maakprojecten met erfgoed (knutselen, archiefwerk, verhalen maken, buitenwerk op bv landgoederen) De gelaagde historie in de gezonde stad 	<ul style="list-style-type: none"> Meeliften op aanpak cultuur in de zorg Actiever zijn in leggen relatie tussen erfgoed en kwaliteit van leven Aansluiting op wereld gezonde stad en 'age friendly cities' 	<ul style="list-style-type: none"> Cultuurprogrammeurs in de instellingen en kunstenaars die er al aan de slag zijn Programma's als 'Lang Leve de Kunst' Professionals die werken aan gezonde en leeftijdsvriendelijke stad
<i>Buurtgericht werken Leefwereld</i>	<ul style="list-style-type: none"> Erfgoedinstellingen als asset voor de buurt en partner in gebiedsgericht samenwerken Erfgoed als thuisbasis decentraliserende instituties Cultuur aan de keukentafel De bewoner als curator van de eigen buurt 	<ul style="list-style-type: none"> Relaties leggen met de wereld(en) van buurtgericht werken Outreaching werken en het museum als huiskamer voor de buurt Gebiedsgerichte samenwerking zoeken Musea met een menselijke maat 	<ul style="list-style-type: none"> Samenwerking en co-creatie met buurtmusea, buurtgerichte (bewoners) organisaties en lokale initiatieven Samenwerken met instituties die (erfgoed in) de buurt herontdekken
<i>Burgerinitiatief Erfgoedmakers</i>	<ul style="list-style-type: none"> Een leger aan erfgoedmakers en erfgoedbewakers Erfgoedbeheer als onbewuste daad Erfgoed als totempaal voor burgerinitiatief Uitdagingsrecht ('right to challenge') burgers op erfgoed 	<ul style="list-style-type: none"> Bondgenootschappen in de strijd voor behoud en waardering erfgoed Erkenning rol burger als erfgoedmaker Regelen toegang burgerinitiatieven tot geld en tot de advies- en besluitvormingsarena's 	<ul style="list-style-type: none"> Meer samenwerking zoeken met de lokale erfgoedbeoefenaren en burgerinitiatieven, en landelijke platforms zoals LSA met zijn community voor 'right to challenge en erfgoed'
<i>Scholing, werk en activering</i>	<ul style="list-style-type: none"> Monumentaal erfgoed als ruimtegevende en trotsmakende omgeving voor kwetsbare groepen Erfgoed als mogelijkheid om wonen, opleiding, werk en support te integreren Multifunctioneel gebruik monumentaal erfgoed Erfgoed als onderdeel maatschappelijke businesscase 	<ul style="list-style-type: none"> Actief inzetten erfgoed voor kwetsbare en kansrijke mensen Meebouwen aan maatschappelijke businesscases bij monumentaal erfgoed Directe relatie leggen tussen Faro en voorkomen uitval jongeren 	<ul style="list-style-type: none"> Rijksvastgoedbedrijf als partner en als opstap naar gemeenten Vermogensfondsen met sociale doelen Organisaties op grensvlak zorg en werk als Reijnaerde Programma's als de Herstelling en Skills in de Stad
<i>Veerkrachtige samenleving (cohesie, veiligheid, democratie, rechtsstaat)</i>	<ul style="list-style-type: none"> Rechtsstaat en democratie als ons gedeelde erfgoed Omstreden erfgoed Erfgoed als onderdeel vorming identiteit Erfgoed als zachte verbindingskracht 	<ul style="list-style-type: none"> Actief inzetten erfgoed als middel voor vreedzame dialoog en maatschappelijke veerkracht Aandacht voor democratie en rechtsstaat als belangrijk erfgoed 	<ul style="list-style-type: none"> LKCA en het onderwijs Nieuwe partners als Amsterdam Rootsfestival en Black Archives Regionale erfgoedinstellingen

Het schema laat al zien dat het niet alleen om een pragmatische vraag van 'goed inspelen op...' gaat. De vraag hoe een brug te bouwen naar werelden waar erfgoed als middel wordt ingezet is eigenlijk getransformeerd naar de vraag hoe de erfgoedwereld een nieuwe maatschappelijke basis vindt, mee kan gaan in de steeds wijzigende opvattingen over wat waardevol erfgoed is en een bijdrage kan leveren aan de grote maatschappelijke vragen en splijtzwammen van deze tijd.

“Omarm het sociaal-maatschappelijk perspectief”

In concepten als 'erfgoed als bijdrage aan de gezonde stad', 'het museum als asset voor de buurt', 'erfgoed als totempaal voor de gemeenschap', 'de burger als eigenaar van erfgoed', 'erfgoed integreren in het sturen op meervoudige waardecreatie', 'het doorlopende proces van erfgoedmaken' en 'de democratische rechtsstaat als erfgoed' zit een lading die het pragmatische antwoord ver overstijgt.

De erfgoedwereld wordt in deze verhalen onderdeel van ons aller zoektocht naar sterke inclusieve gemeenschappen, kwaliteit van leven, de menselijke maat, een levendige cultuur, sociale rechtvaardigheid, perspectief voor iedereen, veiligheid en vrede. Er is een vraag aan de erfgoedwereld om daarin een houding te etaleren van co-creatie en niet alles te stoppen in afgebakende projecten maar langdurige samenwerkingen aan te gaan. Verwijzend naar het verdrag van Faro geven de geïnterviewden aan dat de discussie over wie uiteindelijk bepaalt wat het waard is om tot ons aller erfgoed te rekenen verheft en democratiseert. “Wij bepalen zelf wel wat erfgoed is en niet de musea”, “de straat wordt ons museum”, “de verhalen die we maken zijn ons erfgoed en niet de materiele vorm waarin deze zich openbaart”, “de logica van de burger moet centraal staan en niet die van de instituties”, “het gaat om erkenning van iemands identiteit” zijn allemaal varianten op deze boodschap die in de interviews werden opgetekend. De lat wordt daarbij hoog gelegd voor de erfgoedwereld: hier ligt een geweldige kans en uitdaging omdat erfgoed veel belangrijker is vanuit sociaal-maatschappelijk perspectief dan de erfgoedwereld doorheeft, maar ook de boodschap dat de erfgoedwereld daarbij de beschermende en

afstandelijke reflex van erfgoedbewaker moet relativeren ('de-institutionaliseren').

Erfgoedinstuties uit de comfortzone

De vraag is natuurlijk of die erfgoedwereld daar goed toe in staat is. Wat positief stemt is dat er zoals we hierboven zagen veel voorbeelden zijn van waar dit al gebeurt. Van Mierlo is daar optimistisch over. Hij ontmoet in de erfgoedwereld mensen die dicht op de praktijk zitten en voor wie het evident is dat de erfgoedwereld de burger nodig heeft. Dat onderscheidt hen van de ervaringen die hij heeft met de wereld van zorg en welzijn waar de instituties veel meer gericht zijn op hun eigen wereld en geneigd zijn burgerinitiatieven af te houden of dodelijk te omhelzen. Bij erfgoed is het evidenter dat de instituties de burger nodig hebben in verschillende rollen, als vrijwilliger, doelgroep, partner en (zeker met Faro) als legitimering voor het eigen handelen. Bussemaker roemt naast de musea de inspanningen van de regionale historische centra om ook een plek voor verbinding en onderwijs te worden.

Ook Desmet tovert veel voorbeelden tevoorschijn van goede samenwerking met de erfgoedwereld zoals met het Stedelijk Museum Schiedam, het Wereldmuseum Rotterdam (onder andere met groepsportretten van Afrikaanse gemeenschappen in Rotterdam), Amsterdam Museum (project met Chinezen in Amsterdam) en de RCE (intensieve samenwerking rond het werk van kunstenaar Dolf Henkes). Ze tekent hierbij wel aan dat die samenwerking sterk afhangt van persoonlijke relaties: iemand die we al kennen, met wie het klikt en/of er blijk van geeft om op basis van gelijkwaardigheid samen te willen werken. Waar dat niet zo is, ziet ze toch meer de naar binnen gerichte reflexen: *"Hoeders van erfgoed kunnen eigenlijk niet afstaan wat ze hebben, vanwege een sterke beschermingsreflex. En je ziet maar al te goed wanneer ze hun eigen institutie belangrijk vinden. Op projecten met partners vooral de stagiaires zetten, alles formeel benaderen waardoor zeer weinig mogelijk wordt en dan dure rekeningen gaan sturen voor bijvoorbeeld het formele kunsttransport of partners leegtanken om hun eigen tentoonstelling te maken."*

Bart de Nil zet het nog wat scherper aan: *"Mensen in de erfgoedwereld blijven in hun comfortzone. Ze zijn gewend met hun eigen verhaal de boer op te gaan i.p.v. te vragen 'hoe kunnen we jullie helpen'."* Hij noemt dat laatste de binnenstebuiten benadering: niet jezelf centraal stellen maar je aanpak aanpassen aan wat buiten nodig is. De instellingen zijn geneigd om zich op te stellen als deurwachter van het erfgoed in plaats van het actief in te zetten in de samenleving. Hij noemt een voorbeeld: *"Zeker in de zorg, bv met het werk met demente ouderen is aanraking van objecten van groot belang, maar dan moeten er toch op last van het museum handschoenen aan bij objecten die echt niet zo heel kwetsbaar zijn."*

Bussemaker heeft het consequent over de noodzaak tot co-creatie tussen de erfgoedwereld en maatschappelijke organisaties en denkt dat de erfgoedwereld daar nog veel in kan verbeteren.

Er zijn prachtige voorbeelden, maar tegelijkertijd wordt er vaak nog te sterk aanbodgestuurd gewerkt en bestaat de neiging nostalgisch naar erfgoed te kijken in plaats van dynamisch. Op een ander vlak ziet Abma ook dat de cultuursector in haar comfortzone blijft. Cultuurprojecten in instellingen voor ouderen zijn nog voornamelijk op de leefwereld van de witte bewoners gericht. Dat ook daar de culturele diversiteit toeneemt zou wat meer aandacht mogen krijgen. Ze bespeurt de angst om gevoelige thema's als racisme daar bespreekbaar te krijgen. Van den Broek plaats dit in het bredere perspectief of de erfgoedwereld zich wel in de burger kan verplaatsen. Daar heeft hij twijfels bij gezien de onvoldoende erkenning van 'de amateur' of 'de vrijwilliger'.

"Van beschermheer en deurwachter naar dienstverlener"

De Nil plaatst daarnaast een kanttekening bij de vele projecten die met subsidie worden gestart. Het speelt zich af in een cirkel van usual suspects en belooft vooral de mensen die in die systemen goed hun weg kunnen vinden, terwijl de drempel voor gewone burgers onveranderd hoog blijft. Bekend als het zogeheten Mattheuseffect *'wie heeft zal nog meer krijgen maar wie niets heeft, hem zal zelfs wat hij heeft nog worden ontnomen'*. Hij wijst in dit verband ook op de perverse werking van tijdelijke projecten gekoppeld aan subsidies, waar partijen op afkomen die weer weg zijn als het geld op is. *"Alle pilots die we doen zijn sober opgezet en kosten buiten mijn expertise nauwelijks geld. Als die gelddrive er niet in zit vind je ook eerder de partners die intrinsiek gemotiveerd zijn en de mensen bij wie de mayonaise pakt, zoals wij dat noemen."* Wat hij hiermee eigenlijk zegt is dat vanuit het ene perspectief (veel partnerschappen en vernieuwende initiatieven) een uiting is van een erfgoedwereld die in de samenleving staat, vanuit een ander perspectief (een 'ons kent ons' -wereldje) juist een indicatie is van het naar binnen gericht zijn. Volgens de Nil moet de erfgoedwereld vanuit het streven naar sociale rechtvaardigheid juist de groepen bereiken die een hoge drempel naar erfgoed en cultuur hebben. Hij stelt dat Engeland verder is in dit proces. Volgens hem is dat voor een groot deel te danken aan de instrumentele aanpak van de regeringen onder Tony Blair die een deel van de subsidie van musea afhankelijk maakte van het opzetten van een praktijk van outreachend werken en aansluiting op de 'social justice' agenda. Volgens de Nil werkt dit vandaag de dag nog door. Bussemaker heeft dit zelf als minister geprobeerd met het programma ['The Art of Impact'](#) waar 7 miljoen euro beschikbaar was voor de 'cross-overs' tussen de kunst- en cultuurwereld en maatschappelijke organisaties zoals sport en buurtwerk. Het roept de vraag op of de erfgoedwereld inmiddels op eigen kracht die beweging maakt of dat er in de sturingsinstrumenten vanuit overheden prikkels nodig zijn om hier meer beweging in te krijgen.

Een geweldige uitdaging voor de erfgoedwereld

De roep om te de-institutionaliseren bevat al met al vele facetten: je consequenter verplaatsen in het perspectief van de burger, de burger zien als maker en eigenaar van het erfgoed, je verbinden aan activistische burgerinitiatieven en de beweging terug naar de buurt, partnerschappen op basis van gelijkwaardigheid, outreachend werken vanuit wezenlijke interesse, niet te omzichtig heenlopen om discussies over identiteit en racisme, uit het cirkeltje komen van (tijdelijke) projecten doen met de usual suspects, erfgoed integreren in het streven naar sociale rechtvaardigheid en meervoudige waardecreatie zien. Het beeld dat hierover uit de interviews oprijst is dat meerdere erfgoedinstellingen die beweging al maken maar dat daar nog veel in te winnen valt. Faro voert de druk op om dat gedurfder aan te pakken. In het

kader van Faro wordt veel gesproken over erfgoedparticipatie. De boodschap van dit essay is dat het daarbij niet gaat om burgers te betrekken bij de erfgoedwereld, maar andersom de erfgoedwereld aansluiting te laten vinden bij de burger en deze de kans bieden zich erfgoed(verhalen) toe te eigenen en er lagen aan toe te voegen.

Dat is dus niet een kwestie van een tandje bijschakelen in relatie-beheer, samenwerking en projecten bedenken. Het gaat hier om een wezenlijke opdracht: op duurzame basis aansluiting vinden op hoe in de samenleving erfgoed wordt gemaakt, gewaardeerd, betwist, bevochten, gedemocratiseerd en gekoesterd. Dat vergt een dienende, nieuwsgierige, verbindende en gedurfde aanpak. Een belangrijke opdracht en een fantastische uitdaging.

Bijlage 1 De mensen die een bijdrage leverden voor dit essay

Abdelkader Benali, schrijver en lid van de commissie herijking van de Canon van Nederland

Andries van den Broek, medewerker van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), deed daar onderzoek naar de culturele belangstelling van de Nederlandse bevolking.

Bart de Nil, adviseur participatie en welzijn FARO Vlaanderen

Cor Wagenaar, hoogleraar en directeur van het kenniscentrum Architectuur, Stedenbouw en Gezondheid van de Universiteit van Groningen

Els Desmet, stadsgeograaf en een van de drijvende krachten achter Verhalenhuis Belvédère Rotterdam

Frank Köster, ICS-Advies, geestelijk vader van het concept Skills in de Stad en projectleider voor Rijksvastgoedbedrijf /Atelier Rijksbouwmeester

Hans Boutellier, bijzonder hoogleraar Polarisatie & Veerkracht aan de Vrije Universiteit Amsterdam en wetenschappelijk adviseur Verwey-Jonker Instituut

Joost Groeneboer, specialist cultuurparticipatie, aandachtsgebieden cultuur, zorg & welzijn en erfgoedparticipatie, bij het Landelijk Kennisinstituut Cultuur en Amateurkunst (LKCA)

Jet Bussemaker, hoogleraar wetenschap, beleid en maatschappelijke impact aan de Universiteit Leiden en het Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC) en voormalig minister van OC&W

Thijs van Mierlo, directeur Landelijk Samenwerkingsverband Actieve Bewoners (LSA)

Tineke Abma, directeur van Leyden Academy on Vitality and Ageing en hoogleraar Participatie & Diversiteit aan Amsterdam UMC, afdeling Ethiek, Recht en Humaniora.

Youri van der Lugt, directeur reïntegratiebedrijf voor jongeren Stichting Herstelling

Colofon

Erfgoed als middel

Over de betekenis van erfgoed voor sociaal-maatschappelijke domeinen en de implicaties daarvan voor de erfgoedwereld

Programma Erfgoedparticipatie Faro

Auteur: Frans Soeterbroek, de Ruimtemaker

Afbeeldingen: voor credits zie onderschrift foto's

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2021

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl